

Maciej Białous

ORCID: 0000-0002-7194-790X
Uniwersytet w Białymstoku

DYSPROPORCJE WSKAŹNIKÓW KULTURY W WOJEWÓDZTWIE PODLASKIM

DISPROPORTIONS OF CULTURAL INDICATORS IN THE PODLASKIE VOIVODESHIP

| Abstrakt

Artykuł prezentuje zróżnicowanie wybranych wskaźników kultury w województwie podlaskim. Dane zestawione w tekście pokazują, że dysproporcje w aktywności instytucji kultury, organizacji pozarządowych, przedsiębiorstw sektora kultury oraz uczestnictwa w kulturze pokrywają się częściowo z obszarami województwa o odmiennej historii czy strukturze etnicznej. Wysoki poziom zróżnicowania wskaźników kultury może być traktowany jako wyzwanie dla prowadzenia zrównoważonej polityki kulturalnej regionu.

• Słowa kluczowe: instytucje kultury, uczestnictwo w kulturze, województwo podlaskie.

| Abstract

The article presents selected indicators of cultural sector in the Podlaskie Voivodeship. The data compiled in the text show that disproportions in the activity of cultural institutions, NGOs, cultural sector enterprises and participation in culture partly overlap with areas of the voivodeship with a different history or ethnic

structure. The high level of diversity of cultural indicators can be treated as a challenge for sustainable cultural policy at the regional level.

• **Keywords:** cultural institutions, participation in culture, Podlaskie Voivodeship.

| Wstęp

Zróżnicowanie kulturowe województwa podlaskiego często kojarzone jest z mniejszościami religijnymi, narodowymi i etnicznymi zamieszkującymi przede wszystkim południowo-wschodnią (głównie Białorusini) oraz północną (Litwini) część województwa. Tak definiowane, rozumiane jako unikalny zasób, jest zresztą elementem uwzględnianym w regionalnych politykach publicznych, m.in. w dokumentach strategicznych, takich jak: *Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego do roku 2020* (2013: 9), czy *Program Rozwoju Kultury Województwa Podlaskiego do roku 2020* (2008: 16). Nie jest to jednak jedyny wymiar zróżnicowania. Podlaskie, w swoim obecnym kształcie, powstało na skutek reformy administracyjnej 1999 roku z połączenia ziem województw: białostockiego, suwalskiego i łomżyńskiego – obszarów o różnej historii politycznej, gospodarczej i społecznej. Białystok, Suwałki i Łomża – trzy największe ośrodki miejskie – mają również odmienne doświadczenia rozwoju i kształtowania własnych tożsamości po II wojnie światowej (por. np. Kietliński 2010; *Województwo podlaskie...* 2018: 68-143).

Artykuł ma na celu porównanie wybranych wskaźników kultury, rozumianej w sposób wąski, przede wszystkim jako działalność instytucji kultury i innych podmiotów współtworzących życie kulturalne oraz uczestnictwo w organizowanych przez nie wydarzeniach, na tle obszarów województwa o odmiennej historii czy strukturze etnicznej.

| Materiały i metody

Wspomniane wyżej porównanie zostanie przeprowadzone na podstawie analizy danych zastanych, udostępnianych m.in. przez Bank Danych Lokal-

nych Głównego Urzędu Statystycznego (BDL GUS) oraz Urząd Marszałkowski Województwa Podlaskiego (UMWP). Są to istotne źródła systematycznie uaktualnianej wiedzy na temat kondycji kultury w regionie, choć należy też wspomnieć o ich ograniczeniach. Oddają one tylko część krajobrazu kulturowego, często pomijając chociażby działania nieformalne, a wskaźniki oparte na sprawozdawczości instytucji kultury, np. dotyczące liczby wydarzeń i uczestników, mogą wykazywać się różnym stopniem rzetelności.

Analizowane dane zostaną zestawione na poziomie powiatów, co podyktowała potrzeba przejrzystości. Obszary te są porównywalne, obejmując zazwyczaj miasto-centrum dysponujące stosunkowo szerokim zasobem infrastruktury kultury, obsługujące mieszkańców okolicznych gmin o charakterze wiejskim lub miejsko-wiejskim (wyjątkiem są oczywiście miasta na prawach powiatu). Poza tym, w wielu przypadkach – choć do wyjątków należą np. powiaty białostocki i siemiatycki – są stosunkowo homogeniczne pod względem istotnych społecznie i kulturowo cech, np.: struktury etnicznej, zawodowej, demograficznej, dominujących poglądów politycznych mieszkańców itd. (por. Kukołowicz 2015: 68). Jednocześnie należy pamiętać, że powiaty jako jednostki samorządu terytorialnego mają niewielki udział w tworzeniu polityk kulturalnych.

Dla większej przejrzystości wybrano też cztery obszary, opis różnic pomiędzy którymi stanowić będzie główną część tekstu. Wyboru dokonano na podstawie pięciu wymiarów zróżnicowania. Po pierwsze, poglądy polityczne ustalone na podstawie wyników wyborów prezydenckich w 2015 roku oraz parlamentarnych w 2019 roku (ściśle: odsetki głosujących na Andrzeja Dudę w II turze wyborów 2015 roku oraz na listę PiS w wyborach do Sejmu). Po drugie, religijność ustaloną na podstawie średniej wskaźnika *dominantes* w latach 2015-2017. Po trzecie, odsetek mieszkańców deklarujących przynależność do mniejszości narodowych i etnicznych w spisach powszechnych lat 2002 i 2011. Po czwarte, średnia wydatków bieżących na kulturę w budżetach gmin *per capita* w latach 2015-2018. Po piąte, przynależność administracyjna przed 1999 rokiem. W efekcie wyodrębniono:

- Obszar (A): powiaty wysokomazowiecki i zambrowski. Teren należący dawniej do województwa łomżyńskiego, homogeniczny etnicznie. Powiat wysokomazowiecki charakteryzuje się najwyższymi w regionie

wskaźnikami poparcia dla Andrzeja Dudy (80,4%) i PiS (72,6%) oraz wskaźnikiem *dominantes* (>50%), a jednocześnie najniższym średnim poziomem wydatków na kulturę w budżetach gmin (74,3 PLN, przy średniej dla regionu wynoszącej 103,2 PLN). Sąsiadujący z nim powiat zambrowski można scharakteryzować podobnie, chociaż w tym przypadku wskaźniki przyjmują mniej skrajne wartości.

- Obszar (B): powiat hajnowski. Zamieszkiwany licznie przed ludność białoruską. Według danych spisu powszechnego z 2011 roku, w sześciu z dziewięciu gmin powiatu zamieszkuje przynajmniej 35% osób narodowości białoruskiej, z czego w trzech stanowią oni bezwzględną większość mieszkańców. Jest to jednocześnie obszar najniższego poparcia dla Andrzeja Dudy i PiS (29,7-29,9%) i wskaźnika *dominantes* wśród katolików (<30%). Wykazuje się wysoką średnią gminnych wydatków na kulturę (131,2 PLN).
- Obszar (C): powiat sokólski. Podobnie jak w przypadku powiatu hajnowskiego należał on przed 1999 rokiem do województwa białostockiego. Poza południową część powiatu (gmina Krynki) nie charakteryzuje się dużymi, spójnymi grupami mniejszości narodowych i etnicznych. Został wybrany do porównań przede wszystkim ze względu na fakt, że wskaźniki *dominantes* (45,01-50%) i poparcia Andrzeja Dudy oraz PiS (odpowiednio 62,5%, 60,5%) układają się blisko średniej dla całego regionu. Poziom budżetów gmin na kulturę nieznacznie wyższy niż w obszarze (A) – 80,1 PLN.
- Obszar (D): powiaty sejneński i suwalski, sąsiadujące ze sobą, ale o różnej charakterystyce – dobrane na zasadzie kontrastu. Powiat suwalski charakteryzuje przeciętne poparcie dla Andrzeja Dudy i PiS (odpowiednio 60,9%, 58,2%), wskaźnik *dominantes* na poziomie 35,01-40%, gminne wydatki na kulturę poniżej przeciętnej (86,9 PLN). Powiat sejneński wyróżnia licznie zamieszkująca tam mniejszość litewska (przede wszystkim gminę Puńsk oraz Sejny stanowiące kulturowe centra Litwinów w Polsce), a także niskie w porównaniu z innymi częściami regionu poparcie dla Andrzeja Dudy i PiS (odpowiednio 43,4%, 46,6%) oraz wskaźnik *dominantes* (<30%). Poziom gminnych wydatków na kulturę wynosi 100,3 PLN. Wyróżnikiem powiatu jest również działalność regionalnej instytucji kultury, Ośrodka „Pogranicze – sztuk, kultur, narodów”.

| Wybrane wskaźniki kultury w województwie podlaskim

Porównanie wybranych wskaźników rozpocząć można od niektórych aspektów działalności instytucjonalnej¹. Najpowszechniej reprezentowanym typem instytucji kultury są biblioteki publiczne, których w regionie – wraz z filiami – w 2018 roku było 230. Statystyki dotyczące użytkowników bibliotek pokazuje tabela 1.

Tabela 1. Czytelnicy w bibliotekach publicznych na 1 tys. mieszkańców w latach 2015-2017

Powiat	Obszar	Czytelnicy na 1 tys. mieszkańców	Powiat	Obszar	Czytelnicy na 1 tys. mieszkańców
m. Suwałki		157	suwalski	D	116
hajnowski	B	152	sejneński	D	107
m. Łomża		144	białostocki		97
m. Białystok		141	bielski		96
augustowski		136	grajewski		96
siemiatycki		127	kolneński		94
łomżyński		119	zambrowski	A	79
moniecki		117	wysokomazowiecki	A	72
sokólski	C	116			

Źródło: opracowanie własne, BDL GUS.

Zestawienie ilustruje duże dysproporcje pomiędzy obszarami poszczególnych powiatów (nawet wyłączając wyniki miast na prawach powiatu,

¹ Te i inne wskaźniki przytoczone w tekście zostały również użyte w *Diagnozie kultury województwa podlaskiego* (Białous, Kiszkiel i Skowrońska 2019: 23-55), przy czym opracowanie tamto kładzie większy nacisk na dysproporcje pomiędzy podregionami województwa podlaskiego oraz na osi wieś–miasto.

gdzie dostępność bibliotek, ich wyposażenie i księgozbiór są zazwyczaj lepsze). Szczególnie widoczny jest niski wynik obszaru (A), który plasuje te powiaty wśród pięciu z najslabszymi wskaźnikami korzystania z bibliotek w całej Polsce. Daje się także zauważyć bardzo wysoki na tle regionu wynik bibliotek powiatu hajnowskiego. Ogólnie, zauważono umiarkowaną korelację (r -Pearsona = 0,36) pomiędzy wskaźnikiem czytelnictwa i wydatkami na kulturę w gminach, co sugeruje, że wraz ze wzrostem środków finansowych biblioteki mogą stawać się atrakcyjniejsze dla mieszkańców.

Gęstość sieci ośrodków kultury (łącznie ze świetlicami wiejskimi) pokazuje tabela 2. Ponownie należy zwrócić uwagę na różnicę wyników obszaru (B) i (A), przede wszystkim powiatu zambrowskiego. W przypadku obszaru (B) wynika to m.in. z niskiego poziomu zaludnienia gmin (poza Hajnowką średnio ok. 2,5 tys. osób).

Tabela 2. Liczba mieszkańców przypadających na centrum, dom, ośrodek kultury, klub lub świetlicę w województwie podlaskim w 2018 roku

Powiat	Obszar	Liczba mieszkańców na instytucję	Powiat	Obszar	Liczba mieszkańców na instytucję
hajnowski	B	1458	siemiatycki		7532
grajewski		2655	bielski		7918
suwalski	D	2766	wysokomazowiecki	A	8217
sejneński	D	3378	augustowski		8381
kolneński		3523	zambrowski	A	14676
moniecki		3728	m. Białystok		17488
sokólski	C	4871	m. Łomża		31546
łomżyński		5108	m. Suwałki		69554
białostocki		6391			

Źródło: opracowanie własne, BDL GUS.

Porównując stan ludności gmin (poza stolicami powiatów) obszaru (C) – około 3,9 tys. osób oraz (A) – około 4,8 tys. osób widać jednak, że w ostatnim z nich siatka ośrodków kultury jest wyraźnie rzadsza. W przypadku tego wskaźnika poziom korelacji z budżetami gmin na kulturę jest stosunkowo niewielki (r -Pearsona = -0,26), więc niskie wydatki w gminach obszaru (A) nie są prostym wyjaśnieniem gorszej dostępności do infrastruktury.

Tabela 3 pokazuje liczbę wydarzeń kulturalnych sprawozdawanych GUS, które odbywały się każdego roku w okresie 2015-2017 w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców poszczególnych powiatów. Warto zwrócić uwagę na zdecydowaną przewagę liczby wydarzeń na obszarze powiatów sejneńskiego i hajnowskiego. Częściowo wynika to z faktu, że są one zamieszkiwane przez stosunkowo niewielką liczbę ludności (stąd też względnie dobry wynik kolneńskiego), ale są to też obszary zamieszkiwane przez mniejszości oraz atrakcyjne turystycznie (*Turystyka...* 2018: 3), co pozytywnie wpływa na liczbę organizowanych wydarzeń.

Ostatnia kolumna prezentuje iloraz liczby uczestników wydarzeń do liczby mieszkańców powiatów. W czołówce ponownie znalazły się hajnowski i sejneński, ale również powiat augustowski, co sugeruje, że istotną grupę uczestników kultury w tych miejscach stanowili turyści. Wśród powiatów o najslabszych wynikach po raz kolejny znalazły się te z obszaru (A) oraz powiat suwalski, gdzie – w odróżnieniu od sejneńskiego – nie ma silnej oferty związanej z kulturą mniejszości, ani mocnych instytucji kultury, takich jak Ośrodek „Pogranicze”.

Tabela 3. Liczba wydarzeń kulturalnych na 10 tys. mieszkańców oraz ich uczestników w okresie 2015-2017

Powiat	Obszar	Liczba wydarzeń kulturalnych na 10 tys. mieszkańców	Stosunek liczby uczestników wydarzeń do liczby mieszkańców
Sejneński	D	235	2,82
Hajnowski	B	208	2,41
Kolneński		133	1,26
Augustowski		109	2,33

Powiat	Obszar	Liczba wydarzeń kulturalnych na 10 tys. mieszkańców	Stosunek liczby uczestników wydarzeń do liczby mieszkańców
Sokólski	C	82	1,15
Siemiatycki		80	1,53
Białostocki		79	0,93
Grajewski		76	0,70
Bielski		70	1,00
Suwalski	D	61	0,71
m. Białystok		55	1,19
Moniecki		54	0,97
m. Suwałki		49	1,74
wysokomazowiecki	A	48	0,73
łomżyński		44	0,37
Zambrowski	A	30	0,68
m. Łomża		20	1,09

Źródło: opracowanie własne, BDL GUS.

Warto zastanowić się, czy dysproporcje wskaźników instytucjonalnych są w jakimś stopniu amortyzowane przez działalność innych podmiotów, np. firm lub organizacji pozarządowych, które miałyby wpływ na rozwój kultury w społecznościach oraz współtworzyły lokalne polityki kulturalne (Wyszomirski 2002: 187). Liczba takich przedsiębiorstw może być szacowana na podstawie danych Centralnej Ewidencji i Informacji o Działalności Gospodarczej (CEIDG). Pozwalają one ustalić, jak wiele firm sektora kultury²

² Rozumianych jako przedsiębiorstwa, którym przypisano kody 90.01.Z-90.04.Z w Polskiej Klasyfikacji Działalności. Odpowiednio: 90.01.Z – Działalność związana z wystawianiem przedstawień artystycznych; 90.02.Z – Działalność wspomagająca wy-

zarejestrowano w poszczególnych jednostkach samorządu terytorialnego. Co prawda, przypisanie określonego profilu przedsiębiorstwu nie oznacza, że w rzeczywistości podejmuje się ono działań w tym zakresie. Poza tym faktycznie może prowadzić działalność na zróżnicowanym obszarze, czego przykładem są często jednoosobowe firmy prowadzone przez twórców. Wydaje się jednak, że dane CEIDG, szczególnie poddane relatywizacji, pokazują potencjał przedsiębiorstw działających w sektorze kultury w regionie (tabela 4). Po raz kolejny powtarza się tutaj schemat, w którym czołowe miejsce zajmuje obszar (B), istnieje wyraźna dysproporcja wewnątrz obszaru (D), obszary (C) i (A) znajdują się natomiast poniżej średniej.

Tabela 4. Liczba przedsiębiorstw związanych z działalnością kulturalną na 10 tys. mieszkańców

Powiat	Obszar	Liczba przedsiębiorstw na 10 tys. mieszkańców	Powiat	Obszar	Liczba przedsiębiorstw na 10 tys. mieszkańców
m. Białystok		44,7	grajewski		13,7
m. Suwałki		30,5	wysokomazowiecki	A	11,9
hajnowski	B	30,4	suwalski	D	11,7
białostocki		28,7	kolneński		11,7
sejneński	D	21,4	sokólski	C	9,8
m. Łomża		20,2	zambrowski	A	9,1
siemiatycki		14,1	moniecki		8,8
bielski		14,0	łomżyński		7,5
augustowski		13,9			

Źródło: opracowanie własne, BDL GUS, CEIDG.

stawianie przedstawię artystycznych; 90.03.Z – Artystyczna i literacka działalność twórcza; 90.04.Z – Działalność obiektów kulturalnych.

W przypadku działalności organizacji pozarządowych do porównań wykorzystano dane UMWP, który wspiera je finansowo przede wszystkim poprzez organizację konkursów na działania kulturalne. Na podstawie danych organizacji, które wsparło w latach 2015-2018 można oszacować, jakie środki przeznaczono na realizację działań w poszczególnych powiatach. Zrelatywizowane kwoty przedstawia tabela 5. Ponownie, z jednej strony znajduje się obszar (B), gdzie na każdego mieszkańca przypada blisko 16 PLN dotacji, z drugiej, powiaty obszaru (A), gdzie kwota dotacji *per capita* liczona jest w groszach lub, jak w przypadku powiatu zambrowskiego, wynosi zero.

Tabela pokazuje również liczbę organizacji zarejestrowanych w poszczególnych powiatach, które z powodzeniem ubiegały się o środki w ramach konkursów UMWP liczbę mieszkańców przypadających na wsparcie organizacji. Można zauważyć, że największa skuteczność charakteryzuje powiaty hajnowski i sejneński, wykazujące się m.in. aktywnością organizacji upowszechniających kultury mniejszości. Na drugim biegunie znajdują się powiaty obszaru (A).

Tabela 5. Organizacje dofinansowane przez UMWP w latach 2015-2018 w ramach konkursów

Powiat	Obszar	Liczba wspartych organizacji	Liczba mieszkańców na wsparcie organizacji	Suma na mieszkańca [PLN]
hajnowski	B	16	2734	15,92
sejneński	D	7	2896	6,99
m. Białystok		100	2973	5,92
bielski		14	3959	4,01
sokólski	C	16	4262	3,40
m. Łomża		14	4968	1,81
m. Suwałki		11	5736	1,65
białostocki		23	6391	2,19

Powiat	Obszar	Liczba wspartych organizacji	Liczba mieszkańców na wspartą organizację	Suma na mieszkańca [PLN]
augustowski		7	8381	0,71
siemiatycki		5	9038	1,50
łomżyński		5	10217	1,12
suwalski	D	3	11985	0,25
moniecki		3	13670	2,15
kolneński		2	19374	0,40
grajewski		2	23891	0,23
wysokomazowiecki	A	2	28758	0,23
zambrowski	A	0	–	0,00

Źródło: opracowanie własne, UMWP.

| Podsumowanie

Zaprezentowane wskaźniki sugerują, że poszczególne obszary województwa podlaskiego charakteryzuje wysokie zróżnicowanie poziomu infrastruktury, sieci podmiotów organizujących ofertę kulturalną czy samej oferty. Ponadto obszary najbardziej rozwinięte instytucjonalnie plasują się również wysoko pod względem aktywności przedsiębiorstw lub organizacji pozarządowych i na odwrót. Częściowo może być to skutek współpracy międzyinstytucjonalnej w danych społecznościach czy tzw. efektu Mateusza (Rigney 2010), który sprawia m.in., że środki finansowe częściej pozyskują podmioty, które robiły to już skutecznie w przeszłości. Istotne są także różnice w poziomie finansowania kultury w budżetach poszczególnych gmin.

Wydaje się jednak, że dysproporcje można również powiązać z kilkoma wymiarami zróżnicowania społeczno-kulturowego regionu. Jednym z nich jest struktura etniczna. Obszary zamieszkiwane przez duże grupy Białorusinów

lub Litwinów charakteryzują się bogatą ofertą oraz wysokim poziomem uczestnictwa. Organizacje działające na rzecz kultur mniejszości mają też w niektórych przypadkach większe możliwości pozyskiwania środków, co pozytywnie wpływa na ich aktywność. Istotna jest też atrakcyjność turystyczna danego obszaru, na co wskazują wysokie wskaźniki uczestnictwa w powiatach sejneńskim i hajnowskim, jak również w augustowskim, natomiast w mniejszym stopniu bielskim (zróżnicowanym etnicznie, mniej atrakcyjnym turystycznie). Obszar (C) w przypadku większości wskaźników prezentował się lepiej od obszaru (A), co przy porównywalnym poziomie finansowania kultury w budżetach gmin i strukturze etnicznej, odsyła do różnic w wymiarze religijnym i politycznym. Dane wykazują zresztą silne korelacje ujemne pomiędzy poparciem dla Andrzeja Dudy i PiS, a poziomem wydatków budżetowych na kulturę (r -Pearsona = -0,50), korzystaniem z bibliotek (-0,64), czy liczbą wydarzeń w danej społeczności (-0,56). Oczywiście, należy unikać doszukiwania się tu prostych zależności przyczynowo-skutkowych, niemniej widać wyraźnie, że na obszarze, który charakteryzują konserwatywne wybory polityczne oraz silne przywiązanie do praktyk religijnych, omówione wskaźniki kultury prezentują się najslabiej.

Nie oznacza to naturalnie, że w tych miejscach „nic się nie dzieje”. Odwołując się do sformułowania Barbary Fatygi, można powiedzieć, że „żywa kultura” jest dynamiczna i zróżnicowana oraz pozostaje niezbywalnym elementem każdej grupy i społeczności (Fatyga 2017: 36). Na obszarach wykazujących się słabszymi wskaźnikami, życie kulturalne może być silniej powiązane, np. z działalnością parafii, szkół, czy praktykami rodzinnymi. Obiektywne wskaźniki powinny być też równoważone subiektywnym poczuciem jakości życia i oferty kulturalnej (Sanetra-Szeliga 2017: 48). Niedostatki pewnego rodzaju kultury (przede wszystkim instytucjonalnej) sprawiają jednak, że takie obszary stanowią wyzwanie dla podmiotów tworzących polityki kulturalne. Tamtejsza „żywa kultura” wymyka się narzędziom politycznym, przede wszystkim polegającym na finansowaniu i wyznaczaniu ram działania instytucji kultury oraz organizacji pozarządowych. Zróżnicowany charakter województwa podlaskiego jest więc z pewnością dużym wyzwaniem dla zrównoważonego rozwoju kultury w regionie.

| BIBLIOGRAFIA

1. Białous M., Kiszkiel Ł., Skoworńska M., (2019), *Diagnoza kultury w województwie podlaskim*, Białystok, Fundacja SocLab.
2. Fatyga B., (2017), *Teoria żywej kultury: źródła i powody jej powstania*, „Kultura i rozwój”, nr 3(4).
3. Kietliński M., (2010), *W suwerennej Polsce*, [w:] A. Dobroński, *Historia województwa podlaskiego*, Białystok, Instytut Wydawniczy Kreator.
4. Kukołowicz T., (2015), *Dostępność kultury. Definicje i wskaźniki*, [w:] T. Kukołowicz, *Statystyka kultury w Polsce i Europie. Aktualne zagadnienia*, Warszawa, Narodowe Centrum Kultury.
5. *Program Rozwoju Kultury Województwa Podlaskiego do roku 2020*, (2008), Białystok.
6. Rigney D., (2010), *The Matthew Effect. How advantage begets further advantage*, New York, Columbia University Press.
7. Sanetra-Szeliga J., (2017), *Kultura jako element składowy jakości życia w mieście*, „Kultura i rozwój”, nr 1(2).
8. *Strategia Rozwoju Województwa Podlaskiego do roku 2020*, (2013), Białystok.
9. *Turystyka w województwie podlaskim w 2017 roku*, (2018), Białystok, GUS.
10. *Województwo podlaskie w niepodległej Polsce w świetle danych statystycznych*, (2018), Białystok, Urząd Statystyczny w Białymstoku.
11. Wyszomirski M. J., (2002), *Arts and culture*, [w:] L. M. Salamon, *The State of Non-profit in America*. Washington DC, Brookings University Press.